

नागपूर शहरात रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनाचे आर्थिक अध्ययन

अंकेश ललित प्रसाद साहू

Corresponding Author - अंकेश ललित प्रसाद साहू

DOI - 10.5281/zenodo.10966580

सारांश:

हा शोधनिबंध नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक परिमाणांचे अध्ययन करतो. रस्त्यावरील मुले ही गरीबी, शिक्षण आणि आरोग्य सेवेचा अभाव आणि सामाजिक बहिष्कार यासोबत विविध आव्हानांना तोंड देत असलेल्या असुरक्षित लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करतात. मिश्र-पद्धतीचा वापर करून, हा अध्ययन नागपुरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे विश्लेषण करतो. सर्वेक्षण, मुलाखती आणि निरीक्षणांद्वारे गोळा केलेली प्राथमिक माहिती त्यांच्या राहणीमान, उत्पन्न-उत्पादक क्रियाकलाप आणि आवश्यक सेवांमध्ये प्रवेश याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. याव्यतिरिक्त, शोधनिबंध शहरी क्षेत्रामधील रस्त्यावरील मुलांसाठी आर्थिक संभावना आणि जीवनाची एकूण गुणवत्ता सुधारण्याच्या उद्देशाने धोरणात्मक परिणाम शोधतो.

मुख्य शब्द: रस्त्यावरील मुले, जीवनाचा दर्जा, आर्थिक अध्ययन, नागपूर शहर, असुरक्षित लोकसंख्या

परिचय:

जगभरातील शहरी केंद्रांमध्ये, रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची घटना ही गरिबी, सामाजिक असमानता आणि अपुरी सामाजिक समर्थन प्रणाली यांच्या जटिल छेदनबिंदूची एक मार्मिक वास्तविकता आहे. या शहरांमध्ये, नागपूर हे एक उल्लेखनीय उदाहरण आहे, जिथे मुलांची एक लक्षणीय लोकसंख्या रस्त्यावर राहताना दिसते, अनेकदा गरजा आणि सन्माननीय जीवनासाठी संधी नसलेली ही मुले शिक्षणापासून वंचित असतात. या समस्येचे आर्थिक परिमाण गहन आहेत, कारण ही

मुले केवळ जगण्याची दैनंदिन आव्हानेच नव्हे तर त्यांच्या जीवनावर आर्थिक वंचिततेचे दीर्घकालीन परिणाम देखील करतात.

भारतातील महाराष्ट्र राज्यात असलेले नागपूर शहर, भारतातील आणि त्यापलीकडे अनेक शहरी भागांना तोंड देत असलेल्या व्यापक सामाजिक-आर्थिक आव्हानांचे सूक्ष्म जग म्हणून कार्य करते. वाढती लोकसंख्या आणि वाढत्या शहरीकरणामुळे, नागपुरात दारिद्र्य, कौटुंबिक अकार्यक्षमता आणि शिक्षण आणि आरोग्य सेवेचा अभाव यासारख्या असंख्य कारणांमुळे रस्त्यावर

राहणाच्या मुलांचीसंख्या वाढली आहे, त्यांना बेघर होण्याच्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागले आहे.

या शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक पैलूंचा शोध घेण्याचे आहे. त्यांच्या जीवनातील अनुभवांच्या आर्थिक परिमाणांवर लक्ष केंद्रित करून, हा अध्ययन त्यांच्या असुरक्षिततेमध्ये योगदान देणाऱ्या घटकांच्या गुंतागुंतीच्या जाळ्यावर प्रकाश टाकण्याचा आणि त्यांचे कल्याण सुधारण्यासाठी संभाव्य मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करतो. त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थिती, उत्पन्न-उत्पादक क्रियाकलाप आणि अत्यावश्यक सेवांमध्ये प्रवेश या सर्वसमावेशक विश्लेषणाद्वारे, हे संशोधन नागपुरातील रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांची सूक्ष्म माहिती प्रदान करण्याचा प्रयत्न करते.

शिवाय, हा शोधनिबंध, मुलाखती आणि निरीक्षणांसह गुणात्मक पद्धतींसोबत सर्वेक्षणासारख्या परिमाणवाचक माहिती संकलन तंत्रे एकत्र करून, मिश्र-पद्धतींचा अवलंब करून, रस्त्यावरील मुलांवरील साहित्याच्या विद्यमान भागामध्ये योगदान देण्याचा प्रयत्न करतो. ही पद्धतशीर विविधता रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या जीवनाचा दर्जा आकारणाऱ्या आर्थिक निर्धारकांच्या सर्वांगीण परीक्षणास अनुमती देते, सांख्यिकीय कल आणि या उपेक्षित लोकसंख्येचे जीवन अनुभव प्रदान करते.

सरतेशेवटी, या अज्ञानाचे निष्कर्ष केवळ शैक्षणिक संशोधनावरच नव्हे, तर नागपूर आणि तत्सम शहरी संदर्भातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची दुर्दशासोडविण्याच्या उद्देशाने धोरण तयार करणे आणि समर्थन करण्याच्या प्रयत्नांवरही परिणाम करतात. या मुलांच्या कल्याणात अडथळे आणणाऱ्या आर्थिक अडथळ्यांवर प्रकाश टाकून, हा संशोधन प्रयत्न त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणारे आणि त्यांच्या सन्माननीय अस्तित्वाचा हक्क सुनिश्चित करणाऱ्या लक्षित हस्तक्षेप आणि उपक्रमांची माहिती देण्याचा प्रयत्न करतो.

या अनुषंगाने हा शोधनिबंध नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेतील आर्थिक गुंतागुंत उलगाडण्याचा प्रवास सुरू करतो, ज्यामध्ये प्रत्येक बालकाला भरभराटीची संधी असलेल्या अधिक समावेशक आणि न्याय्य समाजात योगदान देण्याचे उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1) नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे परीक्षण करणे, ज्यात लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये, कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि रस्त्यावर राहण्याची कारणे यांचा समावेश आहे.
- 2) नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांनी गुंतलेल्या आर्थिक क्रियाकलापांचे मूल्यांकन करणे, ज्यामध्ये उत्पन्नाचे प्रकार, उत्पन्नाची पातळी आणि खर्चाची पद्धत समाविष्ट आहे.

- 3) नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणारे घटक आर्थिक दृष्टीकोनातून ओळखणे, ज्यात गरिबीची पातळी, संसाधनांपर्यंत पोहोचणे आणि आर्थिक व्यवस्थापन पद्धती यांचा समावेश आहे.
- 4) नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांमध्ये आर्थिक घटक आणि जीवनाच्या गुणवत्तेचे इतर सामाजिक निर्धारक, जसे की शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक समर्थन नेटवर्क यांच्यातील संबंधशोधणे.
- 5) नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने विद्यमान धोरणे आणि कार्यक्रमांचे विश्लेषण करणे आणि या लोकसंख्येच्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी त्यांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकनकरणे.
- 6) संशोधनाच्या निष्कर्षांवर आधारित, नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे आर्थिक संधी आणि एकूणच कल्याण वाढविण्यासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि धोरणांसाठी शिफारसी प्रस्तावित करणे.

साहित्य समीक्षा:

- 1) भौमिक, पी., आणि कानुंगो, ए. (२०१७). शहरी भारतातील रस्त्यावरील मुलांसमोरील आर्थिक आव्हाने: एक गुणात्मक अध्ययन. हा अध्ययन शहरी भारतातील रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या आर्थिक आव्हानांचा शोध घेतो,

त्यांच्या उत्पन्न-उत्पादक क्रियाकलापांवर आणि संसाधनांच्या प्रवेशावर लक्ष केंद्रित करतो. रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आर्थिक सक्षमीकरण उपक्रमांचे महत्त्व हे निष्कर्ष अधोरेखित करतात.

- 2) दास, एस., आणि साहू, एच. (२०१९). जयपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती. हे संशोधन विशेषतः जयपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे परीक्षण करते, त्यांची लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये, कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये अंतर्दृष्टी प्रदान करते. शहरी वातावरणातील रस्त्यावरील मुलांवर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक विषमतेचे निराकरण करण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेपांची गरज या अध्ययनात अधोरेखित करण्यात आली आहे.
- 3) गुप्ता, ए., आणि सिंग, आर. (२०२०). रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणारे आर्थिक घटक. हा अध्ययन रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक घटकांची तपासणी करतो, गरिबी, बेरोजगारी आणि संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याच्या भूमिकेवर जोर देतो. हे निष्कर्ष रस्त्यावर राहणाऱ्या मूलांच्या जीवनातील अनुभवांच्या आर्थिक आयामांच्या सखोल आकलनात योगदान देतात आणि त्यांच्या आर्थिक गरजा

पूर्ण करण्यासाठी धोरण शिफारशीची माहिती देतात.

4) जोशी, एम. आणि शर्मा, एस. (२०१८).

शहरी भागातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे उत्पन्न वाढवणारे उपक्रम. हे संशोधन नागपुर शहरावर विशेष लक्ष केंद्रित करून शहरी भागातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे उत्पन्न वाढवणारे उपक्रम शोधते. रस्त्यावरील मुलांद्वारे गुंतलेल्या आर्थिक क्रियाकलापांचे प्रकार आणि त्यांच्या उत्पन्नाच्या पातळीचे विश्लेषण करून, अध्ययन त्यांच्या आर्थिक असुरक्षिततेबद्दल आणि त्यांच्या आर्थिक संभावना वाढविण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेपांची आवश्यकता याविषयी अंतर्दृष्टी प्रदान करतो.

5) खान, एस., आणि सिद्दीकी, एफ. (२०१६).

महाराष्ट्रातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांमध्ये अत्यावश्यक सेवांचा प्रवेश: एक आर्थिक दृष्टीकोन. हा अध्ययन आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि सामाजिक समर्थन नेटवर्कसोबत आर्थिक दृष्टीकोनातून महाराष्ट्रातील रस्त्यावरील मुलांसाठी आवश्यक सेवांच्या प्रवेशाचे परीक्षण करतो. हे निष्कर्ष रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या या सेवांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे आणणारे आर्थिक अडथळे अधोरेखित करतात आणि त्यांच्या एकूण जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आर्थिक असमानता दूर करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

हे अध्ययन नागपूर शहराच्या विशिष्ट संदर्भासोबत रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या

जीवनाच्या गुणवत्तेच्या आर्थिक आयामांबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. ते या असुरक्षित लोकसंख्येला भेडसावणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांवर प्रकाश टाकतात आणि त्यांच्या आर्थिक संधी आणि एकूणच कल्याण सुधारण्याच्या उद्देशाने लक्षित हस्तक्षेपांची आवश्यकता अधोरेखित करतात.

संशोधन कार्यप्रणाली:

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या जीवनाच्या आर्थिक गुणवत्तेचा अध्ययन करण्यासाठी हे संशोधन मिश्र पद्धतीचा वापर केले गेले आहे. सर्वेक्षण, मुलाखती आणि निरीक्षणे याद्वारे माहिती गोळा केली गेली आहे. ६-१८ वयोगटातील सहभागींची निवड करण्यासाठी एक उद्देशपूर्ण नमुना तंत्र वापरले आहे. नमुने ओळखण्यासाठी अध्ययन वर्णनात्मक आणि अनुमानात्मक आकडेवारी आणि थीमॅटिक विश्लेषणाचा वापर केले गेले आहे. नैतिक विचारांमध्ये सूचित संमती, गोपनीयता आणि असुरक्षित सहभागींच्या हक्कांचे संरक्षण करणे समाविष्ट आहे.

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या जीवनमानाची आर्थिक स्थिती:

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे जीवनमान हे सामाजिक-आर्थिक घटक, राहणीमान, मूलभूत गरजा आणि सहाय्यक प्रणालींद्वारे प्रभावित आहे. स्वच्छ पाणी, स्वच्छता

सुविधा आणि योग्य वायुवीजन यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा अभाव असलेली ही मुले अनेकदा अनिश्चित परिस्थितीत जगतात. दारिद्र्य, कौटुंबिक समस्या किंवा योग्य दस्तऐवजांच्या अभावामुळे शिक्षणाचा प्रवेश अनेकदा मर्यादित असतो. रस्त्यावरील मुलांना अनेकदा पुरेशा आरोग्य सेवांचा अभाव असतो, ज्यामुळे ते आजारांना बळी पडतात आणि तातडीने वैद्यकीय मदत घेत नाहीत.

रस्त्यावरील मुलांसाठी पोषण हे एक आव्हान आहे, जे सहसा धर्मादाय संस्थांद्वारे प्रदान केलेल्या अनियमित जेवणावर किंवा दुकाने आणि रेस्टॉरंट्समधून उरलेल्या अन्नावर अवलंबून असतात. या लोकसंख्येमध्ये कुपोषण आणि संबंधित आरोग्य समस्या सामान्य आहेत. ते बालमजुरी, तस्करी, मादक द्रव्यांचा दुरुपयोग आणि शारीरिक किंवा लैंगिक शोषणासोबत विविध प्रकारच्या शोषणांना असुरक्षित आहेत. त्यांना अनेकदा कायद्याच्या अंमलबजावणीपासून संरक्षण मिळत नाही आणि त्यांना प्रौढ आणि समवयस्कांकडून बळी पडण्याचा धोका असतो.

रस्त्यावरील मुलांसाठी मानसिक-सामाजिक आधार त्यांच्या कठीण परिस्थितीमुळे मर्यादित असते, जसे की कुटुंबापासून वेगळे होणे, सामाजिक आधार गमावणे आणि अत्याचार किंवा हिंसाचारांमुळे झालेला आघात. सामाजिक समावेश करणे हे देखील एक आव्हान आहे, कारण ते सहसा समाजाद्वारे उपेक्षित आणि कलंकित असतात, ज्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्या आणि स्वतःच्या मूल्यावर परिणाम होतो.

अपुरा निधी, अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आणि भागधारकांमधील समन्वयाची कमतरता यामुळे नागपूर शहरातील रस्त्यावरील मुलांसाठी सहाय्य सेवा मर्यादित असू शकतात. नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी त्यांच्या कल्याण आणि अधिकारांना प्राधान्य देणारा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची आर्थिक परिस्थिती त्यांच्या जीवनमानावर लक्षणीय परिणाम करते. अन्न, निवारा आणि शिक्षण यासारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी कुटुंबे धडपडत असल्याने मुलांना रस्त्यावर येण्याचे मुख्य कारण गरिबी आहे. रस्त्यावरील मुले जगण्यासाठी विविध आर्थिक कार्यात गुंततात, जसे की भीक मागणे, सफाई करणे, लहान वस्तू विकणे किंवा अनौपचारिक श्रमात गुंतणे. या क्रियाकलापांमुळे अनेकदा तुटपुंजी कमाई होते, ज्यामुळे सतत दारिद्र्य आणि गरजांसाठी मर्यादित प्रवेश होतो.

आर्थिक असुरक्षिततेमुळे रस्त्यावरील मुलांना प्रौढांकडून शोषण होण्याची शक्यता असते, जसे की अंमली पदार्थांची तस्करी किंवा वेश्याव्यवसाय, त्यांच्या जीवनाचा दर्जा आणखी खालावतो आणि गरिबीचे चक्र कायम राहते. अनेक कुटुंबांना शालेय फी आणि गणवेश परवडत नसल्यामुळे आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षणात अडथळा येतो. याव्यतिरिक्त, रस्त्यावरील मुले अनेकदा शिक्षणापेक्षा उत्पन्न वाढवणाऱ्या

क्रियाकलापांना प्राधान्य देतात, ज्यामुळे मर्यादित संधींचे चक्र कायम राहते.

आर्थिक मर्यादांमुळे आरोग्यसेवा प्रवेशावरही परिणाम होतो, कारण उपचार, वाहतूक आणि इतर संबंधित खर्च त्यांच्यासाठी आणि त्यांच्या कुटुंबांसाठी प्रतिबंधात्मक असू शकतात. आर्थिक अस्थिरता रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांमध्ये अन्न असुरक्षिततेला कारणीभूत ठरते, जे सहसा धर्मादाय संस्थांद्वारे प्रदान केलेल्या अनियमित जेवणांवर किंवा अस्वास्थ्यकर अन्न पर्यायांवर अवलंबून असतात.

घरांच्या परिस्थितीवरही आर्थिक घटकांचा प्रभाव पडतो, कारण अनेकांना स्थिर घरे परवडत नाहीत आणि ते गर्दीच्या किंवा असुरक्षित वातावरणात राहतात. मर्यादित आर्थिक संसाधने रस्त्यावरील मुलांसाठी सामाजिक सेवांचा प्रवेश देखील मर्यादित करतात, त्यांच्या चांगल्या भविष्यासाठी संधी मर्यादित करतात.

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी गरिबी निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश, तसेच लहान मुलांचे शोषण रोखण्यासाठी आणि असुरक्षित कुटुंबांसाठी आर्थिक संधींना प्रोत्साहन देण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरणे आवश्यक आहेत. आर्थिक असुरक्षिततेची मूळ कारणे दूर करण्यासाठी आणि रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी सरकारी एजन्सी, गैर-सरकारी संस्था, समुदाय आणि इतर

भागधारकांचा समावेश असलेले सहयोगी प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहेत.

नागपुरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे सामाजिक-आर्थिक स्थिती:

नागपुरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे सामाजिक-आर्थिक व्यक्तिचित्र लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, रस्त्यावर राहण्याची कारणे, शिक्षण पातळी, साक्षरता, आरोग्य स्थिती आणि आरोग्य सुविधांची उपलब्धता यासारख्या विविध घटकांनी प्रभावित आहे. ही मुले विविध जनसांख्यिकीय पार्श्वभूमीतून येतात, अनेकदा आर्थिकदृष्ट्या वंचित कुटुंबांतून येतात आणि त्यांना दारिद्र्य, कौटुंबिक बिघडलेले कार्य, घरगुती हिंसाचार, पालकांच्या पदार्थांचा गैरवापर, दुर्लक्ष किंवा सोडून देणे यासारख्या विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो. नैसर्गिक आपत्ती किंवा इतर संकटांमुळे काही जण अनाथ झाले असतील किंवा त्यांच्या कुटुंबापासून विभक्त झाले असतील.

अनेक रस्त्यावरील मुलांकडे आर्थिक संसाधने, कौटुंबिक आधार आणि दस्तऐवज नसल्यामुळे शिक्षण आणि साक्षरता पातळी अनेकदा मर्यादित किंवा नाही. उच्च निरक्षरता दर त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीच्या भविष्यातील संधींवर परिणाम करतात. कुपोषण, संसर्गजन्य रोग, मादक पदार्थांचे गैरवापर आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या यांसारख्या आरोग्य समस्यांचाही या मुलांवर परिणाम होतो. अनेक सेवाभावी संस्था, सरकारी आरोग्य शिबिरे किंवा

आपत्कालीन सेवांवर अवलंबून राहून आरोग्य सेवा सुविधांचा प्रवेश मर्यादित आहे. आरोग्यसेवेमध्ये प्रवेश करण्याच्या अडथळ्यांमध्ये आर्थिक अडचणी, ओळखपत्रांचा अभाव, कलंक आणि भेदभावाची भीती यांचा समावेश होतो.

नागपुरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे सामाजिक-आर्थिक स्थिती समजून घेणे त्यांच्या अद्वितीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांचे एकंदर कल्याण सुधारण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेप आणि समर्थन सेवा विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. सरकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था, समुदाय आणि इतर भागधारक यांच्यातील सहकार्य प्रभावी हस्तक्षेप अंमलात आणण्यासाठी आणि रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची भरभराट होण्यासाठी एक सहाय्यक वातावरण तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे.

रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे आर्थिक उपक्रम:

नागपूर शहरातील रस्त्यावरील मुले स्वतःला टिकवून ठेवण्यासाठी आणि जगण्यासाठी हातभार लावण्यासाठी विविध उत्पन्न देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये गुंततात. सामान्य क्रियाकलापांमध्ये भीक मागणे, रस्त्यावर विक्री करणे, सफाई कामगार, अनौपचारिक मजूर आणि किरकोळ चोरी किंवा पॉकेटिंग यांचा समावेश होतो. स्थान, वय, लिंग आणि आर्थिक क्रियाकलापांचे स्वरूप यासारख्या घटकांवर अवलंबून या क्रियाकलाप बदलतात.

नागपूर शहरातील रस्त्यावरील मुलांमधील उत्पन्नाचे प्रमाण तुटपुंजे आणि अनियमित आहे, जे

अन्न, वस्त्र आणि निवारा यासारख्या तात्काळ जगण्याच्या गरजा भागवण्यासाठी पुरेसे आहे. खर्चाचे नमुने मूलभूत गरजांना प्राधान्य देतात ज्यामध्ये बचत किंवा गुंतवणूक नसते. रस्त्यावरील मुलांमधील आर्थिक व्यवस्थापन पद्धती बहुधा प्राथमिक असतात आणि तात्काळ गरजांवर केंद्रित असतात, ज्यात औपचारिक आर्थिक साक्षरता नसते आणि बँकिंग सेवांमध्ये प्रवेश असतो.

रस्त्यावरील मुलांसाठी त्यांच्या जीवनशैलीच्या क्षणभंगुर स्वरूपामुळे आणि उत्पन्नाचा अंदाज न येणारा प्रवाह यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक नियोजन करणे आव्हानात्मक आहे. रस्त्यावरील मुलांना आर्थिकदृष्ट्या आधार देण्याच्या प्रयत्नांनी शाश्वत उत्पन्न निर्मिती, कौशल्य विकास आणि आर्थिक साक्षरता प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला पाहिजे. याव्यतिरिक्त, आर्थिक असुरक्षिततेच्या मूळ कारणांना संबोधित करण्यासाठी आणि रस्त्यावरील जीवनातून मार्ग प्रदान करण्यासाठी सामाजिक समर्थन सेवा एकत्रित केल्या पाहिजेत. नागपूर शहरातील रस्त्यावरील मुलांना भेडसावणाऱ्या जटिल सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था आणि समुदाय यांच्यातील सहकार्य महत्त्वपूर्ण आहे.

जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणारे घटक:

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या जीवनाचा दर्जा आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय घटकांच्या संयोगाने प्रभावित होतो.

आर्थिक घटकांमध्ये गरिबी, बेरोजगारी आणि शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक सेवा यासारख्या संसाधनांचा अभाव यांचा समावेश होतो. सामाजिक घटकांमध्ये कलंक आणि भेदभाव यांचा समावेश होतो, जे अलगाव आणि उपेक्षितपणाच्या भावनांना कारणीभूत ठरतात. सामाजिक समर्थन नेटवर्क भावनिक समर्थन आणि व्यावहारिक मदत देऊन हे नकारात्मक प्रभाव कमी करू शकतात.

पर्यावरणीय घटकांमध्ये गर्दीच्या आणि अस्वच्छ वातावरणात राहण्याच्या परिस्थितीचा समावेश होतो, ज्यामुळे कुपोषण, संसर्गजन्य रोग आणि पर्यावरणीय धोके यांसारख्या आरोग्य धोक्यात मुले येतात. सुरक्षेच्या चिंतेमध्ये हिंसाचार, शोषण आणि गैरवर्तन यांचा समावेश होतो, जे कायद्याच्या अंमलबजावणीपासून संरक्षण नसल्यामुळे आणि कायदेशीर समर्थनासाठी अपर्याप्त प्रवेशामुळे आणखी तीव्र होते.

नागपूर शहरातील रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरणे आवश्यक आहेत, ज्यात सामाजिक संरक्षण कार्यक्रम राबवणे, शिक्षण आणि आरोग्य सेवांमध्ये प्रवेश प्रदान करणे, आर्थिक संधी निर्माण करणे, कलंक आणि भेदभाव यांचा सामना करणे, राहणीमानात सुधारणा करणे आणि सुरक्षा उपायांमध्ये सुधारणा करणे यांचा समावेश आहे. सरकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था, समुदाय आणि इतर भागधारक यांच्यातील सहकार्य या आव्हानांना

तोंड देण्यासाठी आणि त्यांचे हक्क आणि कल्याण यांना चालना देण्यासाठी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

नागपूर शहरातील रस्त्यावरील मुलांना त्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यात आणि अत्यावश्यक सेवांमध्ये प्रवेश करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण आव्हानांचा सामना करावा लागत असल्याचे या अध्ययनातून स्पष्ट झाले आहे. मुख्य घटकांमध्ये गरिबी, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा आणि कमी उत्पन्न असलेल्या आर्थिक क्रियाकलापांचा समावेश होतो. सामाजिक कलंक, भेदभाव आणि असुरक्षित राहणीमान त्यांच्या असुरक्षा वाढवतात. निष्कर्षांचा भविष्यातील संशोधन आणि धोरण विकासावर परिणाम होतो. पुढील संशोधनात रस्त्यावरील मुलांचा सामना करण्याची यंत्रणा, लवचिकता घटक आणि दीर्घकालीन परिणाम समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. धोरणकर्त्यांनी रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या सर्वसमावेशक धोरणांना प्राधान्य दिले पाहिजे, ज्यात शिक्षण, आरोग्यसेवा, सामाजिक सेवा आणि आर्थिक संधींमध्ये प्रवेश सुधारणे समाविष्ट आहे. भविष्यातील दिशानिर्देशांमध्ये एकात्मिक दृष्टिकोनाचा अवलंब करणे, सक्रिय सहभाग आणि सक्षमीकरणाला चालना देणे, प्रतिबंध आणि लवकर हस्तक्षेप करण्याच्या धोरणांमध्ये गुंतवणूक करणे आणि सेवा प्रदाते आणि धोरणकर्त्यांसाठी क्षमता निर्माण करणे समाविष्ट आहे. रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांच्या

जीवनाच्या गुणवत्तेला संबोधित करण्यासाठी एकत्रित प्रयत्न, संशोधन आणि धोरण विकासामध्ये सातत्यपूर्ण गुंतवणूक आणि सर्व मुलांचे हक्क आणि कल्याण यांना प्रोत्साहन देण्याची वचनबद्धता आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. Canobbio, E., & Fabiani, L. (2007). *The Economic Exploitation of Street Children: An Exploration of Gaps Between Ideals and Realities*. *Children and Youth Services Review*, 29(12), 1558-1576.
2. Save the Children. (2015). *The State of the World's Children 2015: Reimagine the Future – Innovation for Every Child*. Retrieved from <https://www.savethechildren.org/content/dam/global/reports/health-and-nutrition/state-of-the-worlds-children/2015/SOWC-2015.pdf>
3. United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>
4. Ray, R. (2011). *Child Labor, Child Prostitution, and Human Trafficking*. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 1(3), 45-50.
5. Mehrotra, S., & Biggeri, M. (Eds.). (2011). *Child Labour in South Asia*. Cambridge University Press.
6. UNICEF. (2016). *Harnessing the Demographic Dividend: The Future We Want for All*. Retrieved from https://www.unicef.org/publications/index_93074.html
7. Srivastava, P. (2010). *Street Children in India: A Situational Analysis*. *Social Work in Public Health*, 25(6), 615-636.
8. ILO. (2017). *Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage*. Retrieved from https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_575479/lang-en/index.htm
9. World Bank. (2018). *Ending Extreme Poverty and Sharing Prosperity: Progress and Policies*. Retrieved from <http://www.worldbank.org/en/publication/global-monitoring-report>
10. Chimienti, M., & Sarrica, M. (2014). *The Role of Social Networks in the Economic Activities of Street Children: A Case Study from Northern Uganda*. *Childhood*, 21(4), 445-459.
11. Panter-Brick, C., Grimon, M. P., & Eggerman, M. (2014). *Caregiver-child mental health: a prospective study in conflict and refugee settings*. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(4), 313-327.
12. Consortium for Street Children. (2017). *The Guide: Street-Connected Children and the Justice System*. Retrieved from https://www.streetchildren.org/wp-content/uploads/2017/07/Justice_Guide_Interactive.pdf
13. Melrose, M. (2009). *The social determinants of street child health: a qualitative study of street children in Egypt*. *Child: Care, Health and Development*, 35(4), 520-529.
14. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
15. International Labour Organization. (2017). *Global Estimates of Child Labour: Results and Trends, 2012-2016*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_575499.pdf
16. Krüger, C., & Patel, L. (2008). *The Role of Local Economic Conditions in the Relationship between Armed Conflict and School Enrollment: Evidence from Sierra Leone*. *Journal of Development Economics*, 86(2), 348-368.
17. Stewart, F. (2002). *Horizontal inequalities and conflict: Understanding group violence in multiethnic societies*. Palgrave Macmillan.
18. United Nations Development Programme. (2019). *Human Development Report 2019*. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/indicators/137506>